

De inrichting van de Wittewierumer kloosterkerk vóór en na de Reformatie

Van kloosterkerk naar adelskerk

HOEWEL ER VAN DE MIDDELEEUEWE INRICHTING VAN DE WITTEWIERUMER KLOOSTERKERK GEEN MATERIËLE SPOREN BEWAARD ZIJN GEBLEVEN, ZIJN ER TOCH VRIJ VEEL GEGEVENS OVER BEKEND. IN DE GRONINGER ARCHIEVEN WORDT EEN NAUWKEURIGE BESCHRIJVING UIT 1632 BEWAARD EN OOK BEVINDEN ZICH HIER DRIE UNIEKE GETEKENDE ZEVENTIENDE-EEUWSE PLATTEGRONDEN DIE TONEN HOE GEBOUW EN INRICHTING ER VOORAFGAAND AAN DE REFORMATIE UITZAGEN EN WAT ER VERVOLGENS VERANDERDE TIJDENS EN NA DE INGRIJPENDE VERBOUWING VAN 1604.

1) Een zeventiende-eeuwse beschrijving van de middeleeuwse inrichting

In de Groninger Archieven bevindt zich een document uit 1632, getiteld *Memoria van d' constitutie van d' karspel kercke tot Wittewerum vnder t' carspel Ten Post, so die jn olde tiden gewest is.*¹ Beschreven wordt hoe de kerk eruit zag voor de afbraak van 'd'coeren en de sacristie', 'een gedeelte vande kercke int

westen' en het 'noorder affdack an d'sijde van d'pijlaeren' in het jaar 1604.² Verteld wordt dat de kerk voor de Reductie 'bij tiden der abten ende oeck na de reductie een cruyskercke' was 'met een preestercoor int oesten mit abten ende preesteren begreffnissen, leeckencoor int noorden mit der leecken broderen begraffnissen, ende sacristie int suden'. Opmerkelijk is dat het koor voor de lekenbroeders zich aan de noordkant bevond en niet, zoals in andere kloosterorden gebruikelijk was, aansluitend aan het monnikenkoor aan de westzijde. Ook lijkt de tekst te suggereren dat de sacristie zich tegenover het lekenkoor aan de zuidzijde van het priesterkoor bevond, in de zuidelijke koorkapel.

Private kapellen voor de geslachten Tuinga en Rengers

Ook over de kerkinrichting vóór de Reformatie bevat de *Memoria* enkele belangwekkende gegevens. In het koor hadden 'd'preesteren offt monnicken hare gestoelten'. In het schip bevond zich 'd'predickstoel', waarover wordt opgemerkt dat deze zich 'bij tiden van abten [...] der monnicken [...] ende oeck noch tegenwoordich' bevindt 'an [...] eene pilaer jnt noorden'; met de komst van het protestantisme was deze dus niet van plaats veranderd. Voorts

- 1 Naast de hier geciteerde versie wordt er nog een tweede, vrijwel identieke versie bewaard.
- 2 Zie ook mijn bijdrage over het kerkgebouw elders in dit nummer.

1 Neurenberg (D), St. Lorenz, zijkapel aan de zuidzijde van het schip, in 1499 gesticht door de rijke familie Imhoff. Op het altaar staat een retabel en langs de wanden staan zitbanken

het model volgde van de moederkerk in Wittewierum.⁸

Het hoofdkoor wordt geflankeerd door twee zijkoren, waarvan de functie door inschriften wordt verduidelijkt. Het noordelijke zijkoor, dat via een 'doere' in verbinding stond met de noorderzijbeuk, wordt aangeduid als 'leken koer'. Dit bevestigt wat eerder is opgemerkt over de beschrijving in de Memoria, waar sprake is van een afzonderlijk koor voor de leken 'int noorden' van de kerk. Opvallend is dat de muur tussen het lekenkoor en het priesterkoor als een doorgetrokken lijn is weergegeven, wat de afzondering tussen beide ruimten en hun gebruikers onderstreept.⁹ Een doorgang met bijschrift is wel te zien in de zuidwand, waar vermeld staat 'doere van sacristie'. Een tweede 'doere' bevindt zich hier in de westwand, waar oorspronkelijk de zuidelijke zijbeuk aansloot. Dit betekent dat de monniken het priesterkoor buiten het schip om konden bereiken, namelijk via de sacristie. Gezien de plattegrond met een halfronde absis is het niet waarschijnlijk dat deze ruimte oorspronkelijk als sacristie functioneerde, maar veeleer bedoeld was als zijkoor of kapel met een altaar (nl. één van de twee in de kloosterkroniek genoemde altaren, zie ook het artikel over het middeleeuwse kerkgebouw elders in dit nummer) en pas in de late Middeleeuwen een functie kreeg

als sacristie. Een andere mogelijkheid is dat de 'doere van sacristie' toegang gaf tot een trap die omhoog leidde naar een sacristie op de verdieping boven de kapel, mogelijk geïntegreerd in de oorspronkelijk geplande koortoren.

Het schip: de parochiekerk

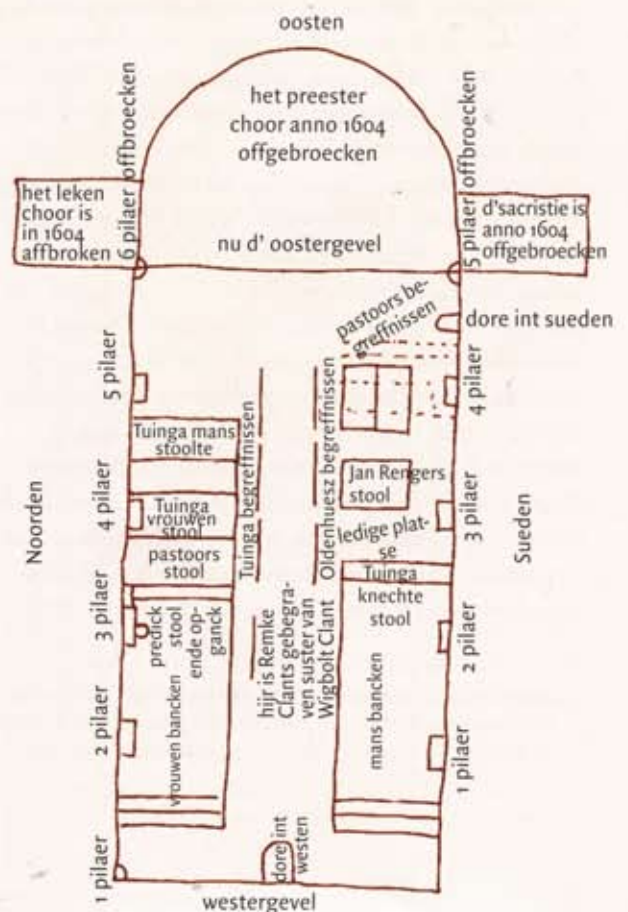
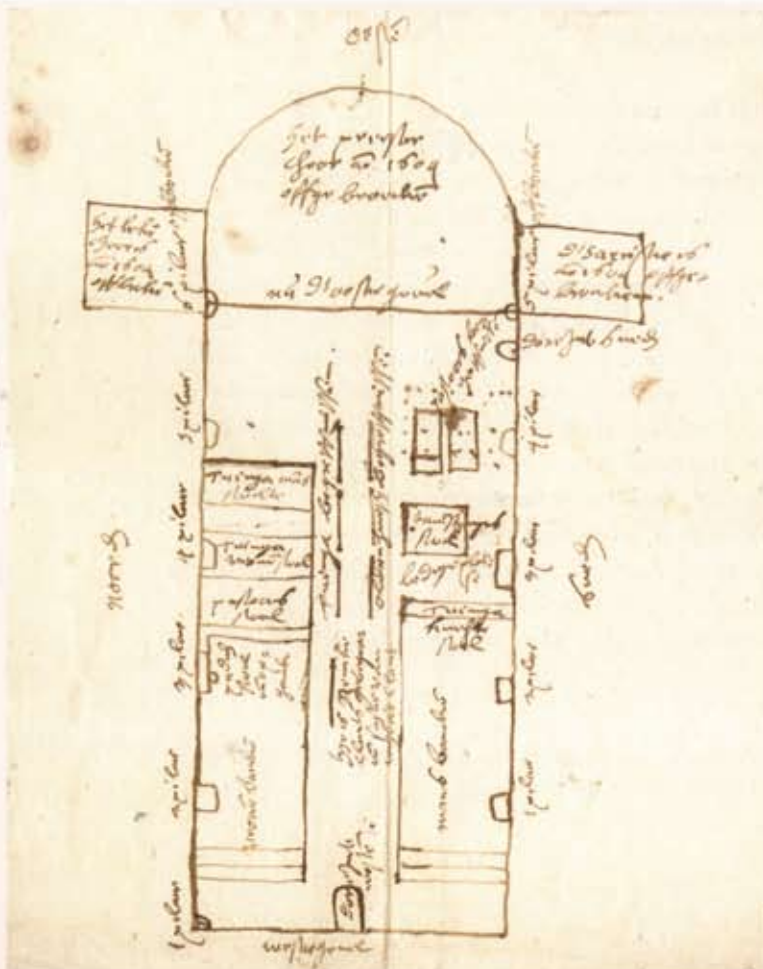
Afgescheiden van het domein van de monniken fungeerde het schip van de Wittewierumer kloosterkerk in praktijk als parochiekerk voor de lokale bevolking. Van de inrichting van het schip van de Wittewierumer kerk zijn op de tekening alleen de preekstoel en het orgel aangegeven. Bij de middelste pilaar aan de noordzijde is de preekstoel getekend, overeenkomstig de beschrijving in de Memoria. Erbij staat geschreven 'an dese pilaer is de predigstoel altijt geweest ende noch tegenwoordich'. Battjes en Ladrak stelden bij hun opmeting van de kolomvoeten in 2001 vast dat de oostzijde van de derde pijler aan de noordkant een halve steen breedte terugwijkt ten opzichte van de westzijde. In het licht van de archiefgegevens kan deze onregelmatigheid herinneren aan de funderingsvoet van de preekstoel.¹⁰ Aan de zuidzijde van het schip bevond zich volgens de tekening het orgel ('hijr ist orgel geweest'), waarbij onduidelijk blijft of dit was opgehangen aan de wand of zich bevond

8 Vgl. T. Brandsma, 'Doxalen in de Groninger Ommelanden, deel 2', *Groninger kerken* 11 (1994), pp. 141-151, hier 142-143.

9 Onduidelijk is waarom Brandsma op grond hiervan juist concludeert dat de scheiding tussen monniken en lekenbroeders minder streng was dan in andere kloosterorden, vgl. 'Doxalen in de Groninger Ommelanden, deel 1', p. 108.

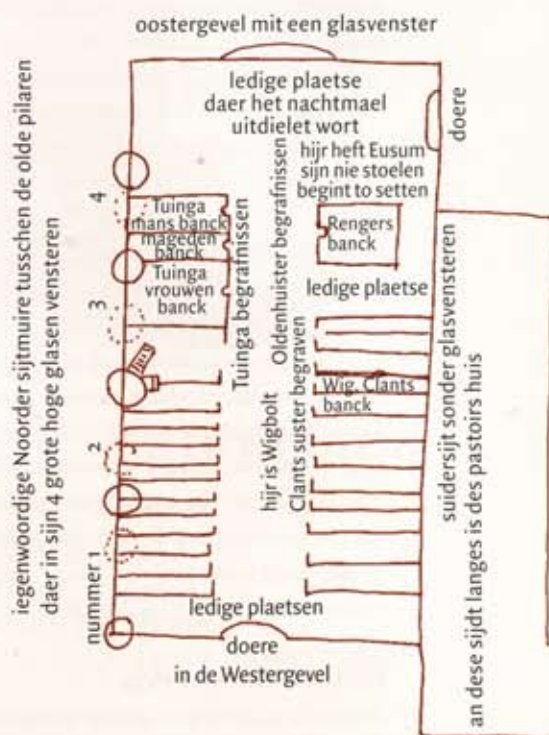
10 J. Battjes en H. Ladrak, *Pijlers onder de vloer. Verslag van de opmetingen van de pijlers en funderingsresten van de oude kloosterkerk te Wittewierum en zijn opvolger van 1604*, Erica 2001 [Rapport in opdracht van de Stichting Oude Groninger kerken], p. 9.

4 Plattegrond van de kerk van Wittewierum na de afbraak van een aantal bouwdelen in 1604: originele tekening (a) en transcriptie (b)

Afbeelding van de oostelijke kapel van de kerk van Wittewierum
 te alle de pilaren tusschen de 4. rooverdeste ende
 noordelijke is mit olde baken ende steenen boene

Afbeelding van Postercaspel kercke te Wittewerum
 so als de selve Anno 1604 verandert ende
 verkleint is mit olde baken ende de steenen boene

5 Plattegrond van de kerk van Wittewierum, toestand van ca. 1630: originele tekening (a) en transcriptie (b)

op een tribune. De positie van het orgel in het schip maakt wel duidelijk dat dit bestemd was voor de begeleiding van de lekdienst. Verder is in het schip geen meubilair zoals banken of een doopvont ingetekend, en ook van de private zijaltaren die in de *Memoria* genoemd werden, is niets te zien.

Afbraak van het koor na de Reformatie

Op de eerste tekening van de na-reformatorische situatie (afb. 4) wordt melding gemaakt van de afbraak in 1604 van het hoogkoor ('het preester choor anno 1604 offgebroecken'), de noordelijke koorkapel ('het leeken choor is in 1604 affbroken') en de zuidelijke kapel ('d' sacristie is anno 1604 offgebroecken').¹¹ Ook ontbreekt nu de zijbeuk aan de noordzijde. Op de plaats waar voordien het doksaal had gestaan, staat geschreven: 'nu d'oostergevel'. Voor de afbraak van genoemde bouwdelen was op 27 februari 1599 door Gedeputeerde Staten toestemming verleend. Hiermee werd de kerk ruwweg teruggebracht tot het middenschip van de oude kloosterkerk, die altijd al als 'parochiekerk' voor de lokale bevolking had gefunctioneerd. De bogen tussen de pijlers in de noord- en de zuidwand werden daarbij dichtgemetseld. De inrichting van het gebouw is gedetailleerder weergegeven dan op de tekening van de middeleeuwse toestand. De 'predickstool ende opanck' bevinden zich bij

de derde pijler aan de noordzijde, dezelfde plaats als waar deze zich vóór de Reformatie ook al bevond. Een groot deel van het schip wordt ingenomen door de banken: de 'vrouwen bancken' ten noorden van het middenpad en de 'mans bancken' ten zuiden daarvan. Tussen beide blokken was er ruimte voor graven, getuige de tekst in het middenpad 'hij is Remke Clants gebegraven suster van Wigbolt Clant'.

De Tuinga's en de Rengersen behouden hun privileges (maar niet hun altaren)

Aan de noordzijde gaan de vrouwenbanken in oostelijke richting over in een afgesloten gedeelte dat omschreven wordt als 'pastoors stool': kennelijk de predikantenbank waar de familie van de dominee plaatsnam. Daarachter bevinden zich achtereenvolgens de 'Tuinga vrouwen stool' en de 'Tuinga mans stooite'. In een strook van het middenpad dat meteen voor de banken langs loopt, staan de woorden 'Tuinga begrefffnissen' geschreven. In de besproken *Memoria* van de middeleeuwse kerk stond al vermeld dat Tuinga's 'gestoelten ende begraffnissen' zich tezamen met het familiealtaar 'int noort oosten' van de kerk bevonden. Hoewel het altaar bij de Reformatie was verwijderd, beschouwden de bewoners van de Tuingaborg dit deel van het schip kennelijk nog altijd als hun private bezit, waar men zat en waar men zijn overledenen begroef. Ook het

11. Van deze tekening wordt een tweede, vrijwel identieke versie in de archieven bewaard.

collatierecht dat de edelen sinds de Middeleeuwen bezaten, was in dezelfde handen gebleven.¹² Hetzelfde lijkt te gelden voor de zuidoosthoek van de kerk, waar in de strook van het middenpad geschreven staat 'Oldenhuesz begreiffnissen', verwijzend naar de familie Rengers, de bewoners van de borg Oldenhuis. Het is dan ook niet toevallig dat we iets verder naar het westen, schuin tegenover de preekstoel, de 'Jan Rengers stoel' aantreffen. Naast de bank staat geschreven 'ledige platse', waaruit blijkt dat deze zich vrijstaand in de ruimte bevond. Ervoor, aan de oostkant van de mannenbanken, is een gedeelte als 'Tuinga knechte stoel' afgescheiden.

Oostelijk van de herenbank staan een paar onderbroken lijnen getekend, met het bijschrift 'pastoors begreiffnissen'. Kennelijk was hier een gedeelte afgeschermd als grafstede voor de dominee: mogelijk de ruimte die door de afbraak van het zijaltaar beschikbaar was gekomen. Opvallend is dat van een orgel aan de zuidzijde geen sprake meer lijkt te zijn: zong men sinds de Reformatie misschien a capella onder leiding van een voorzanger?

De toestand van 1632

Een derde plattegrond (afb. 5) toont waarschijnlijk de voor de tekenaar actuele toestand van ca. 1630. Deze plattegrond draagt als titel 'Afteikeninge van Postercaspel kercke te Wittewerum so als de selve Anno 1604 verandert ende verkleinert is mit olde balken en de steenen boene'. Hieruit kunnen we opmaken dat het doksaal in steen was opgetrokken. Getuige het bijschrift 'oostergevel mit een glasvenster', was er een raam aangebracht in de wand die boven het doksaal was opgetrokken. Het bijschrift vermeldt dat zich in de noordwand 'tusschen de olde pilaren' vier grote hoge glasvensters bevonden. De zuidwand is zonder vensters, omdat 'an dese sijdt langes is des pastoors huis'. In het bankenplan zijn een paar zaken veranderd. Aan de noordzijde is geen sprake meer van een 'pastoors stoel', maar wel is er een 'mageden banck' verschenen tussen de 'Tuinga mans banck' en de 'Tuinga vrouwen banck'. De ruimte ten oosten van het Tuinga-gestoelte is omschreven

als 'ledige plaetse daer het nachtmal uitdielet wort': de ruimte waar eerst de altaren stonden was nu speciaal gereserveerd voor de bediening van het H. Avondmaal, zoals dat in vele Groninger kerken in de zeventiende en achttiende eeuw het geval was.¹³ De begraafplaatsen behorende bij de borgen Tuinga en Oldenhuis bevinden zich als tevoren in het middenpad en de Rengers-bank staat nog altijd los in de ruimte, omgeven door 'ledige plaetse' aan zuid- en westzijde. In het zuidelijke bankenblok is de 'Tuinga knechte stoel' verdwenen, maar heeft Wigbolt Clant kennelijk een eigen bank verworven.

Adellijke nieuwkomers

Intrigerend zijn de woorden die in de zuidoosthoek van de kerk geschreven staan, bij de 'doere'; van de 'pastoors begreiffnissen' van na 1604 is geen spoor meer te vinden. Ten oosten van de Rengers-bank, zo lezen we, 'heft Eusum sijn nie stoelen begint to setten'. Met de verkoop van de borg Tammingehuizen aan de Van Ewsums in 1617 was er een nieuw adellijk geslacht aan het Wittewierumer firmament verschenen dat eveneens zijn plaats in de kerk opeiste. Zij konden oude rechten laten gelden en bouwden hun herenbank pal naast die van de Rengersen. De machtsverhoudingen toentertijd worden treffend verbeeld door een tekening van ca. 1800 die wordt bewaard in de Groninger Archieven (afb. 6). Hierop is te zien hoe de kerk van Wittewierum in omvang en luister welhaast wordt overtroffen door de borgen Tuinga en Oldenhuis. Opvallend is dat het kerkgebouw is weergegeven met een toren, een transept en een veelhoekig koor, dus in zijn gedaante van voor 1604. Kennelijk heeft de tekenaar de toestand in de zestiende eeuw willen oproepen, en mogelijk kende hij ook de besproken plattegrond, maar door de grote afstand in de tijd is de tekening natuurlijk niet erg betrouwbaar.¹⁴

Dr. Justin E.A. Kroesen (j.e.a.kroesen@rug.nl) doceert Architectuur en Iconografie van het Christendom aan de Rijksuniversiteit Groningen.

12 In de eerder aangehaalde Memoria staat beschreven dat 'd'collatiën ende electiën bij d' voorsz. Hoofflingen gebleven' waren.

13 R. Steensma, 'De viering van het Avondmaal in Groninger kerken. Ritueel en ruimte', *Groninger kerken* 21 (2004), pp. 102-107.

14 Battjes en Ladrak, *Pijlers onder de vloer*, p. 24.

6 De kerk van Wittewierum met de borgen Tuinga en Oldenhuis op een tekening van omstreeks 1800

